
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ

TH. ADORNO, *Τρεις μελέτες για τον Χέγκελ*, μετάφραση και επιμέλεια Ν. Λίβος, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 1972.

Όταν ο Th. Adorno, ο πιο σκοτεινός αρχηγέτης της κριτικής θεωρίας, είχε ερωτηθεί κάποτε από κάποιο φοιτητή εάν υπάρχει μια ευνόητη εισαγωγή στην φιλοσοφία του, ο δεινός και τελευταίος διαλεκτικός της φιλοσοφίας του Συνειδότης απήντησε κατ' αρχήν με ένα χαμόγελο. Και πρόσθεσε: αν έγραφα κάποτε μια εισαγωγή στην φιλοσοφία μου, αυτή θα είχε τον χαρακτήρα των «προλεγόμενων σε μια μελλοντική μεταφυσική» του Καντ.

Η απάντηση του Adorno στο «φυσικό» και εύλογο ερώτημα του φοιτητή μαρτυρούσε σαφώς το αντίθετο από την ενδεχόμενη ειρωνεία ή και τον κυνισμό του πρώτου ύποπτου μειδιάματος.

Τα «προλεγόμενα» του Καντ, μολονότι προορισμένα για δασκάλους της φιλοσοφίας, δεν έχουν στ' αλήθεια, κανένα εισαγωγικό χαρακτήρα. Δεν είναι εισαγωγικοί στοχασμοί αλλά «προκαταρκτικές ασκήσεις» που αποβλέπουν στη συνοπτική κατανόηση του όλου της «κριτικής του καθαρού λόγου». Ο Καντ μιλάει για ένα «επιδέξιο σχέδιο» με το οποίο γίνεται δυνατό «να ειδωθεί το όλο με μια ματιά» και να εξεταστούν τμηματικά τα κύρια σημεία της κριτικής του [Βλ. Ι. Καντ, *Προλεγόμενα-Μετάφραση Γ. Τζαβάρα*, Αθήνα - Γιάννινα 1982, σελ. 29, 31-32].

Ενώ λοιπόν η κριτική του καθαρού λόγου είναι το καταληκτικό τέρμα των στοχασμών του Καντ, οι προκαταρκτικοί αγώνες για μια εποπτεία του όλου είναι τα προλεγόμενα. Και όπως στους προκαταρκτικούς αγώνες ο αθλούμενος καταβάλλει την ίδια ένταση, αν όχι και μεγαλύτερη, για την επίτευξη και υπέρβαση των παγκοσμίων επιδόσεων, που χαρακτηρίζουν το άθλημά του, το ίδιο και στα προλεγόμενα: οι προκαταρκτικοί στοχασμοί μένουν προσηλωμένοι στην καλύτερη δυνατή ανίχνευση του «γνωστικού αντικειμένου» στο οποίο αναφέρονται, χωρίς να θεωρούν τη «μεταδοτικότητα» ή «προσιτότητα» του κειμένου αίτημα πρωταρχικό και αναγκαίο. Αυτό δημιουργεί ασφαλώς ορισμένες δυσκολίες στην κατανόηση, αλλά έχει και την θετική του πλευρά. Προκαλεί την αναμέτρηση και το συνειδητό έλεγχο των δυνατοτήτων της ερμηνευτικής δεκτικότητας του αναγνώστη.

Σ' αυτό ακριβώς το είδος των προκαταρκτικών στοχασμών ανήκουν οι «τρεις μελέτες για τον Χέγκελ» του Adorno, που εκδόθηκαν πρόσφατα σε άρθρα μετάφραση και επιμέλεια από τον Ν. Λίβο στη χώρα μας.

Πράγματι, οι τρεις μελέτες για τον Έγελο ανήκουν σ' εκείνα τα μεταφυσικά φιλοσοφήματα, που, για να χρησιμοποιήσουμε ένα παράδοξο σχόλιο του ίδιου του Adorno για τον Franz Rosenzweig, δεν θα μπορούσε κανείς να τα κατανοήσει, ακόμα κι αν τα

καταλάβαινε (βλ. "Leo Lowenthal, Αναμνήσεις απο τον Th.W. Adorno", στο: Th. Adorno, επιστημονικές εμπειρίες ενός Ευρωπαίου διανοούμενου στην Αμερική, Αθήνα 1987, σελ. 50). Τόσο δυσνόητοι, δυσερμήνευτοι και πολύσημοι είναι πολλές φορές οι στοχασμοί του μετακριτικού φιλοσόφου της «Κριτικής θεωρίας» για τον θεμελιωτή της νεωτερικής διαλεκτικής, τον Έγελο.

Αυτό που σίγουρα προϋποθέτουν και οι τρεις εργασίες του Adorno είναι ένας αναγνώστης που θα πρέπει να βρίσκεται συνεχώς σε εγρήγορση, να διαθέτει οξυμμένη αφομοιωτική ικανότητα και να είναι ανοικτός σε κάθε πρόκληση παραδόξων νοημάτων και συνθετικών ακροβατισμών. Όποιος δεν έχει ασκηθεί ή δεν θέλει να ασκηθεί σ' έναν τρόπο συμπλοκής των ιδεών που φροντίζει να εκφράσει κατά κάποιον τρόπο —όπως το 'κανε κάποτε πρώτος ο Πλάτωνας— τη «ζωή του πράγματος» που πραγματεύεται, εκείνος θα παραιτηθεί εξ αρχής από το διάβασμα αυτού του βιβλίου. Το ίδιο και εκείνος που θέτει πρώτιστο αίτημα για την ανάγνωση ενός κειμένου τη μεταδοτικότητα και την προσιτότητά του. Όποιος όμως αρέσκεται στις περιπετειώδεις παραδοξολογίες της διαλεκτικής, στον κατηγορηματικό λόγο, τα προβλήματα αλλά και τις απορίες —ιδιαίτερα τις απορίες— που ένας διαλεκτικός νους, συνειδητά η ανεπίγνωστα, δημιουργεί και θέτει, εκείνος θα μπορέσει πραγματικά να κουβεντιάσει με τον Adorno. Να κουβεντιάσει, που σημαίνει να συμφωνήσει αλλά και να διαφωνήσει μαζί του, να συγκλίνει ίσως σε ορισμένες εστίες προβληματισμού, αλλά και να ασκήσει «ουσιαστική» κριτική χάριν ενός άλλου.

Για να μπορέσει όμως να το κάνει αυτό, πρέπει πρώτα-πρώτα να είναι αποφασισμένος να επωμισθεί το επώδυνο τίμημα κατανόησης ενός δύσπεπτου φιλοσοφικού κειμένου — κάτι που φαίνεται να έχει κάνει ο ίδιος ο Adorno αναφορικά με τον Έγελο.

Η πρώτη εντύπωση που αποκομίζει κανείς διαβάζοντας τις «επόψεις», την πρώτη αυτοτελή εργασία του βιβλίου, είναι η επίμοχθη προσπάθεια του Adorno να απονεμίσει, κατ' αρχήν, ερμηνευτική δικαιοσύνη στον Έγελο. Να μετατεθεί μέσα στο σύμπαν του λόγου και της φιλοσοφίας του, χωρίς να ενδώσει στον πειρασμό του τρόπου προσέγγισης που ο Έγελος ονόμαζε υποτιμητικά «φιλοσοφία της οπτικής γωνίας» (σελ. 16).

Αποβλέποντας πάντοτε σε μια «ενδόμυχη κριτική» ανασυγκρότηση των κειμένων, σ' αυτό που λείπει στον Έγελο, ο Adorno δεν ξεχνάει το πρώτο χρέος και αίτημα κάθε δόκιμης ερμηνείας: «Όποιος δεν θέλει με την πρώτη λέξη να έρθει σε σύγκρουση μαζί του, θα πρέπει, όσο δύσκολο και να 'ναι αυτό, να αντιμετωπίσει την αλήθεια που αξιώνει για τον εαυτό της η φιλοσοφία του, αντί να μιλάει απλώς αφ' υψηλού, και κατά συνέπεια άστοχα γι' αυτήν» (αυτόθι). Να εγκύψουμε, λοιπόν, κατ' αρχήν στα κείμενα ψηλαφώντας και αποκρυπτογραφώντας την πνευματική ταυτότητα της φιλοσοφίας του Εγγέλου, αυτό είναι το πρώτο χρέος.

Και στις τρεις μελέτες του βιβλίου, στις προειρημένες «Επόψεις» (σελ. 15-74), το «Εμπειρικό περιεχόμενο» (75-116) και την τελευταία που φέρει τον προκλητικό τίτλο «Σκοτεινός ή πως θα 'πρεπε να διαβάζεται» (117-185) γίνεται άμεσα αισθητή αυτή η ερμηνευτική πάλη αναμέτρησης του Adorno με τον απόξενο και σχεδόν απροσπέλαστο κόσμο της «λογικής οντολογίας» του Εγγέλου. Σε κάθε σελίδα του βιβλίου μοιάζει ο ίδιος να αγωνίζεται να μείνει πιστός στα κριτήρια και μέτρα κατανόησης της «αντικειμενικής ερμηνευτικής», που αυτός πρώτος καθιέρωσε: προσπαθεί να αποκλείσει κάθε αυθαίρετη δυνατότητα πρόσβασης στα πρωτότυπα κείμενα —το «πράγμα» της ανάγνωσης—, αφού δε μπορεί κανείς «να διαλέγει ό,τι του αρέσει και να απορρίπτει ό,τι τον ενοχλεί» (σελ. 110), να «συντηχθεί» όχι με τις υποκειμενικές προθέσεις του συγγραφέα,

με το νόημα «που είχε στο νου του ο συγγραφέας» (140), όταν εκπονούσε το έργο του, αλλά με την «ζωή του ίδιου του πράγματος» (134), την ετυμηγορία του «αντικειμενικού» λόγου των κειμένων και τέλος «να σκεφτεί αυτό που υπονοείται, ακόμα κι εκεί που δε μπορεί κανείς να φανταστεί όλα τα εξυπονοούμενα *clare et distincte*» (138).

Όλες οι οδηγίες που δίνει, ιδιαίτερα στην τρίτη πραγματεία, για το πώς θα πρέπει να διαβάζεται ο Έγκελς, αποτελούν, τρόπον τινά, την δεοντολογία της «αντικειμενικής ερμηνευτικής» του Adorno. «Θέλουν να συμβάλουν στο να βγει το αντικειμενικό περιεχόμενο των κειμένων του, αντί να επιτρέψουν να φιλοσοφήσει κανείς απ' έξω για τη φιλοσοφία του» (182).

Έτσι, αν π.χ. ο Έγκελς είναι «σκοτεινός», όπως επισημαίνεται *expressis verbis* στον ομώνυμο τίτλο της τελευταίας πραγματείας του βιβλίου, τότε επιβάλλεται ένας τρόπος ανάγνωσης των γρίφων και συνειρμών της φιλοσοφίας του, ικανός να διαλύσει αυτό το σκότος: «Δεν θα πρέπει να απομακρύνεται κανείς από τις παραγράφους στις οποίες μένει ασαφές περί τίνος πρόκειται, αλλά η δομή του θα πρέπει να συνταχτεί από το περιεχόμενο της Εγγελιανής φιλοσοφίας... Τίποτα δε μπορεί να θεωρηθεί μεμονωμένο, αλλά μόνο μέσα στην ολότητα, με το οδυνηρό αποτέλεσμα ότι το όλον έχει πάλι τη ζωή του μονάχα στα μεμονωμένα στοιχεία του» (119). Ο Adorno φαίνεται μάλιστα να είναι τόσο πολύ πεπεισμένος για τη δυνατότητα μιας αντικειμενικής-κριτικής κατανόησης του Εγγέλου, ώστε να μη διστάζει να βλέπει ακόμα και τα προσωπικά του αναγνωστικά βιώματα ως αντικειμενικά. Αναφέρουμε εδώ ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα:

«Θα πρέπει να διαβάζει κανείς τον Hegel περιγράφοντας τις καμπύλες της πνευματικής του κίνησης, σχεδόν ακούγοντας τες στο θεωρησιακό του αυτί σαν παιγμένες νότες» (156).

«Όπως το άπειρο μάτι ποτέ δεν θα συγκρατήσει τις λεπτομέρειες ενός φιλμ, όπως θα το 'κανε για μια ακίνητη εικόνα, το ίδιο συμβαίνει και με τα γραπτά του» (154).

Το έργο του Εγγέλου «απαιτεί αντικειμενικά, και όχι μόνο για να συνηθίσει ο αναγνώστης το διαπραγματευόμενο αντικείμενο, επανειλημμένη ανάγνωση» (120).

«Ο Hegel δε μπορεί παρά να διαβαστεί συνειρμικά» (178).

«Κάθε στιγμή θα πρέπει να προσέχει κανείς δυο ασυμβίβαστα αξιώματα: την λεπτόλογη κατάδυση και την ελεύθερη απόσταση» (123).

Και τέλος, ο ίδιος θέλει να είναι «εξ αντικειμένου» ειρωνικός απέναντι στα ερμηνευτικά κριτήρια του θετικισμού όταν γράφει: «Αντί να του ασκηθεί κριτική, παραμερίζεται ως κενός νοήματος. Η κενότητα σε νόημα αποτελεί μια πιο κομψή έκφραση για τον παλιό ψόγο της ελλιπούς σαφήνειας. Δεν αξίζει να χάνει κανείς τον καιρό του για κάποιον που δεν είναι σε θέση να πει με σαφήνεια τι εννοεί» (124).

Στη διασάφηση αυτού που εννοεί και υπονοεί ο Έγκελς και την συναφή «προκατάρτιση μιας διαφορετικής έννοιας της διαλεκτικής», η οποία τρία χρόνια αργότερα (1966) θα δημοσιευτεί στην οριστική και ολοκληρωμένη της εκδοχή με τον αντιεγγελιανό τίτλο «Αρνητική διαλεκτική» σκοπεύουν και οι τρεις μελέτες του Th. Adorno, ιδιαίτερα όμως η πρώτη. Πράγματι, στις «Επόψεις» μετέχουμε από τις πρώτες κιόλας σελίδες στη διθυραμβική χορεία των εννοιών της ιδεαλιστικής διαλεκτικής του Εγγέλου.

Ο αναγνώστης καλείται να ασκηθεί στη «σημαντική» και το διαλεκτικό τρόπο χρήσης θεμελιωδών κατηγοριών της «φαινομενολογίας», της «φιλοσοφίας του δικαίου» και της «Λογικής» του Εγγέλου: Στη «διαμεσολάβηση», την «ολότητα» και «ετερότητα»

(«μη-ταυτότητα»), την «αλλοτρίωση», τον «αναστοχασμό», την «εμπειρία», τη σχέση «ουσίας-φαινομένου», «υποκειμένου-αντικειμένου», στην έννοια του «απολύτου» κτλ.

Πιο συγκεκριμένα: αυτό που ιδιαίτερα επισημαίνεται είναι η σχέση διαμεσολάβησης που υπάρχει μεταξύ της ολότητας και των επιμέρους στιγμών του συγκεκριμένου που την συγκροτούν (σελ. 16,19), η ανεξίτηλη σημασία της Εγελιανής φιλοσοφίας για την προσέγγιση και κατανόηση τόσο της εμπειρίας του συνειδότος όσο και της σωματικότητας του ανθρώπου (σελ. 16), οι προσπάθειες του Εγέλου να υπερβεί οριστικά τον «στατικό απριορισμό» του Καντ και το μονολιθικό θετικισμό της εμπειρίας κάνοντας έτσι «την ύλη να μιλήσει» (σελ. 17), ο δυναμικός στόχος της «φαινομενολογίας του πνεύματος» να ανασκευάσει την μεμονωμένη και αφηρημένη γνωσιοθεωρία του Καντ αποβλέποντας πάντα σε μια οικείωση του «πλούτου του πραγματικού», που «ερμηνεύεται από τη σκέψη και με τη σειρά του την πλουτίζει» (17-18) και τέλος, η διαλεκτική ουσίας και φαινομένου που διαφυλάσσει τη γνωσιολογία από το δογματισμό της «απεικονιστικής θεωρίας» του διαλεκτικού υλισμού (23).

Ωστόσο, η ερμηνευτική-κριτική προσέγγιση του Adorno στον αντικειμενικό και απόλυτο ιδεαλισμό του Εγέλου δεν εξαντλείται οπωσδήποτε μόνον σε τέτοιου είδους διασαφητικές επισημάνσεις. Θέλει να είναι πολύ περισσότερο και μια οξυδερκής αποκρυπτογράφηση του έσχατου ερείσματος αυτής της φιλοσοφίας: της αντικειμενικότητας (σελ. 21). Αυτήν ανιχνεύει ο Adorno ακόμα και μέσα στη διάρθρωση του απόλυτου υποκειμένου (αυτόθι). Χάριν αυτής της αντικειμενικότητας ο Έγκελος είναι σε θέση να σκεφτεί το «πράγμα» και το «λόγο» του συγκεκριμένου, να αφεθεί ο ίδιος στο περιεχόμενό του και να κάνει τα πράγματα να μιλάνε μόνα τους «σε μια φιλοσοφία που προσπαθεί να αποδείξει ότι είναι και η ίδια ένα με τα πράγματα» (αυτόθι).

Είναι φανερό ότι η όλη προσπάθεια του Adorno αποσκοπεί στο να περισώσει «το υλικό περιεχόμενο της φιλοσοφίας του Hegel» (σελ. 18), να καταδείξει ότι, ενώ «το χαοτικό υλικό των αισθήσεων» παραμένει σε ολόκληρη την Καντιανή παράδοση αποδιοπομπαίο και έκπτωτο, ο Έγκελος τονίζει με κάθε έμφαση ακριβώς αυτόν τον συγκεκριμένο χαρακτήρα του αντικειμένου, χωρίς «να καθαγιάζει την αισθητηριακή βεβαιότητα» ή «να θεοποιεί μια νοητική θέαση» των πραγμάτων (σελ. 19).

Από την άλλη μεριά όμως δεν ξεχνάει ότι, αν και ο ιδεαλισμός του Εγέλου είναι αντικειμενικός, δηλαδή αποβλέπει στη διαλεκτική φανέρωση της «ζωής του αντικειμένου», ο ίδιος δεν παύει να είναι ιδεαλισμός, ένας τρόπος σκέψης που θεωρεί την πραγματικότητα απότοκο και έκφανση της νοησιαρχικής ιδέας. Και που θέλει ο,τιδήποτε υπάρχει στον ουρανό και στη γη να είναι υποταγμένο στην απόλυτη δεσποτεία του υποκειμενικού λόγου. Αυτή η υποταγή της «αξιοθαύμαστης υλικής (και υπαρκτικής) πληρότητας» στο υποκείμενο του απόλυτου ιδεαλισμού «που διευρύνεται στο άπειρο» (σελ. 19) μεταβάλλει την ύλη και την καθέκαστη υπαρκτική ετερότητα σε μια λειτουργία της «θεωρησιακής σκέψης». Πράγμα που σημαίνει ότι «στο βαθμό που μπορεί να μιλάει κανείς στον Hegel για κάποιο ρεαλισμό, αυτό έγκειται στα γνωρίσματα του ιδεαλισμού του και δεν είναι ετερογενής ως προς αυτόν» (σελ. 20).

Έτσι στην προσπάθειά του να εκμαιεύσει τον ρεαλιστικό πυρήνα του συστήματος του Εγέλου, χωρίς όμως να παραθεωρήσει και την ιδεαλιστική του ταυτότητα, ο Adorno δεν αποκρύβει και τα «σφάλματα», όπως τα ονομάζει, αυτής της φιλοσοφίας — την μοιραία κληρονομιά της μεταφυσικής των νεωτέρων χρόνων στον Έγκελο: την εμμονή του σε μια έσχατη αρχή «προς την οποία μπορούν να ανάγονται τα πάντα» (24), την πιστότητά του στον ιδεαλισμό (26, 28), την ολοκληρωτική δεσποτεία ενός «άπειρου

υποκειμένου» (26), τον εξαφανισμό κάθε γήινου κατάλοιπου «ενός ορισμού της διαφοράς» (28), την απόλυτη διάζευξη του καθαρού, υπερβατολογικού και του εμπειρικού, άμεσου εγώ από μια συγκεκριμένη συνείδηση (32), την εξαϋλωση της εργασίας «σε μια μεταφυσική πράξη» (40), την εκμηδένιση του «υλικού», με το οποίο κάθε εργασία αισθάνεται δέσμια (45), και τέλος την «απομείωση του όντος σε πνεύμα» (45).

Βέβαια οι ερμηνευτικές προσβάσεις του Adorno δεν περιορίζονται στην αυστηρή κριτική ανάλυση βασικών «στιγμών» της Εγγελιανής φιλοσοφίας. Εξίσου γόνιμη είναι και η περιρρέουσα ατμόσφαιρα στοχασμού μέσα από την οποία συγκροτείται αυτή η φιλοσοφία, μια ατμόσφαιρα που παρέχει στον Adorno πρωτοφανείς εστίες στοχαστικής ανάφλεξης και ανάπτυξης ενός συνθετικού προβληματισμού. Μαζί λοιπόν με την αναλυτική του σπουδή στον Έγελο ο Adorno αποκρυπτογραφεί ταυτόχρονα εκείνες τις λεπτές και σχεδόν αδιαφανείς διαφορές των συστημάτων του Γερμανικού Ιδεαλισμού, που συγκροτούν, σε έσχατη ανάλυση, τη διαφορά του όλου (σελ. 26-27).

Έτσι, μολονότι η κύρια θεματική του βιβλίου είναι η κριτική επεξεργασία θεμελιωδών μοτίβων και κατηγοριών της φιλοσοφίας του Εγέλου, οι αναφορές ιδιαίτερα στον Kant, τον Fichte, τον Marx και τον Heidegger δημιουργούν ανύποπτους τρόπους ερμηνευτικής πρόσβασης στα πολλά και ίδια προβλήματα των φιλοσοφικών συστημάτων της νεωτερικότητας. Η διαλεκτική δεινότητα του Adorno ξεπερνάει κάθε όριο «φυσικών» προσδοκιών του αναγνώστη. Ενώ, π.χ., ο Έγελος φαίνεται να αποκαθιστά τις κριτικές του Kant, να εναρμονίζει διαλεκτικά τους καντιανούς δυισμούς μορφής και περιεχομένου, φύσης και πράγματος, θεωρίας και πράξης, ελευθερίας και αναγκαιότητας, πράγματος καθ' εαυτό και φαινομένου (23-24) ο Kant εμφανίζεται από μια άλλη έποψη, να διασώζει την ανυπότακτη παρουσία της ετερότητας (26, 30-31), και συνεπώς να προηγείται του Εγέλου.

Ωστόσο, το ευρύ φάσμα των δυνατών συγκλίσεων ή αντιδιαστολών, που ο Adorno προσπαθεί να ανιχνεύσει, με τη δύναμη μιας ιδιαίτερα οξυδερκούς φαντασίας, στις «μεγάλες αφηγήσεις» του 19ου αι. και στα πρώτα φιλοσοφικά ρήγματα στο πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα δεν αποτελεί την κεντρική ιδέα του βιβλίου. Ο αναγνώστης πρέπει να έχει πάντα κατά νου αυτό που ο Adorno επισημαίνει ήδη στην εισαγωγή του έργου του, αν θέλει να κατανοήσει τον ερμηνευτικό μίτο, που οδηγεί έξω από τον λαβύρινθο της επιχειρηματολογίας του στο ξέφωτο των ιδεών του: ότι δηλαδή «η όλη προσπάθεια στοχεύει στην προκατάρτιση μιας διαφορετικής έννοιας της διαλεκτικής» (14).

Οι «τρεις μελέτες για τον Χέγκελ» είναι ένα είδος προλεγομένων στην όψιμη «Αρνητική διαλεκτική» και την «Αισθητική θεωρία» του Adorno, η ληξιαρχική πράξη γέννησης μιας φιλοσοφίας της αρνητικής ετερότητας. Και τα πρώτα υπονοούμενα ίχνη και σπέρματα μιας τέτοιας φιλοσοφίας προσπαθεί να τα ανακαλύψει στα τολμηρά και εξαιρετικά δυσνόητα επιτεύγματα των «μεγάλων αφηγήσεων» του Γερμανικού Ιδεαλισμού, σ' ένα φιλοσοφικό τόπο και τρόπο σκέψης αυστηρά υποταγμένο στη λογική του ταυτιστικού λόγου, την απόλυτη ηγεμονία της υποκειμενικότητας, το ήθος της νοσησιαρχικής αυτονομίας και τον κλασικό, στατικό ορισμό της αλήθειας ως *adequatio rei ad intellectum*.

Κι όμως, μέσα απ' αυτόν τον «τόπο» που αντιπροσωπεύει ένα άλλο γένος της σκέψης, ο Adorno σφετερίζεται, κυριολεκτικά, όχι μόνο τα όπλα της κριτικής του, αλλά και την ίδια την κριτική του φιλοσοφία.

Προκαλεί πράγματι έκπληξη που σχεδόν αποπλίζει η διαλεκτική ικανότητα με την

οποία ο «τοποτηρητής» της αρνητικής ετερότητας «διεκπεραιώνει» τις «ενδόμυχες τάσεις» του Εγέλου, με σκοπό να τον ανατρέψει. Ο ευαίσθητος τρόπος με τον οποίο εξακριβώνει εκείνες τις φιλοσοφικές «στιγμές», στις οποίες ο ιδεαλισμός του Εγέλου υπερβαίνει τον εαυτό του (55), και χωρίς να το λέει και να το θέλει, λέει και θέλει τη μη-ταυτότητα (131), την «αρνητικότητα» (51), τη «μετέωρη διαμεσολάβηση» (22, 24, 28), την ετερότητα, δηλαδή όλες εκείνες τις θεμελειώδεις κατηγορίες που συγκροτούν τον ιστό της αρνητικής - διαλεκτικής σκέψης του.

Πάνω σ' αυτήν την τελευταία, την ετερότητα, θεμελιώνεται η κριτική που ασκεί ο Adorno στον κρυπτομηδενισμό της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας του Εγέλου.

Με αφετηρία αυτόν τον φιλοσοφικό τόπο και μια επιλογή κριτηρίων από τον ιστορικό υλισμό του Marx είναι σε θέση να «αποδομήσει» ο Adorno «την απόλυτη συγκροτούσα ταυτότητα» στον Έγελο (34), να μεταφράσει την εγελιανή έννοια «του πνεύματος σε κοινωνική εργασία» (35), να απογυμνώσει την «ανταλλακτική αρχή» της αστικής κοινωνίας ως μια σχέση, που, ενώ αποτελεί ένα «είναι δι' έτερον» (46), συνιστά έναν τρόπο παραγωγής που «λησμονεί τον ανθρώπινο προορισμό του (47), και να δει τη βία ως στοιχείο εγγενές στην εγελιανή φιλοσοφία του κράτους (48 κ.ε.).

Βέβαια, με την υιοθέτηση κριτηρίων της φιλοσοφίας του Marx ο Adorno παγιδεύεται σε μια αποκρυπτογραφική - αποδομητική λογική του εργαλειακού λόγου. Αφού είτε πρόκειται για το «απόλυτο πνεύμα» και τη «δημιουργική αυθορμησία» που το χαρακτηρίζει (34), είτε για την έννοια της κοινωνίας καθ' αυτήν (37), την έννοια της «διαλεκτικής» (44), της «ελευθερίας» (45) κτλ., τα πάντα ταυτίζονται με την κοινωνική εργασία και ως κοινωνική εργασία. (σελ. 38, 39, 47).

Έναν άλλον τρόπο δράσης πέραν του εργαλειακού δεν γνωρίζει ο Adorno, όπως δε γνωρίζει και την έννοια του Έτερου ή του Άλλου σε μια άλλη μορφή από εκείνη της μη-ταυτότητας, της άρνησης ή του αντιφατικού αντικειμένου. Τα ίχνη της διαλεκτικής, όπως αυτή διαμορφώθηκε ως ένα «οργανωμένο πνεύμα της αντίφασης» (σελ 64) μέσα από τους όρους της φιλοσοφίας του Συνειδότος, παραμένουν βαθειά και ανεξίτηλα στο έργο του. Θα πρέπει να ανατρέξει κανείς στον αμερικάνικο «πραγματισμό», την γλωσσολογική φιλοσοφία, τη φιλοσοφία της επικοινωνίας και οπωσδήποτε τον Αριστοτέλη για να γνωρίσει ότι υπάρχουν και άλλες πολύ διαφορετικές από την εργαλειακή μορφές δράσης (η δραματουργική, επικοινωνιακή, στρατηγική, ποιητική κτλ.). Όπως θα πρέπει να ανατρέξουμε και στον Ηράκλειτο και τον Πλάτωνα, τον Δαμασκηνό, το Levinas και τον Derrida για να διαπιστώσουμε ότι η μη-ταυτότητα του Adorno είναι μια και μόνο «στιγμή» και όχι το όλον του αχανούς βασιλείου της ετερότητας.

Ωστόσο, οι «τρεις μελέτες για τον Χέγκελ» αποτελούν αναμφίβολα ορόσημο στην περιπετειώδη ιστορία της διαλεκτικής. Κάθε προσπάθεια που αποβλέπει σ' ένα καινούργιο γράψιμο της «διαλεκτικής επιστήμης», όπως την αποκαλούσε στο «Σοφιστή» του ο Πλάτων, δεν έχει παρά να αναμετρηθεί κριτικά μαζί τους.

ΠΕΤΡΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΚΡΗΤΗΣ